

ZOKIRJON XOLMUHAMMAD O‘G‘LI FURQAT HAYOTI VA IJODIGA DOIR

Burxon Abdulxayrov

**Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti katta
o‘qituvchisi,
filologiya fanlari nomzodi**

Annotasiya: Ushbu maqolada Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotining zabardast vakili Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatning hayoti va ijodiga nazar tashlangan hamda shoirning ma‘rifatparvarlik va vatanparvarlik yo‘nalishidagi asarlari tahlil qilingan.

Tayanch so‘zlar: Milliy o‘yg‘onish, jadidchilik, mustaqillik, mustamlakachilik, Turkiston, ilm-ma‘rifat, ma‘rifatparvarlik, teatr, vistavka.

Shunday insonlar borki, ular umr bo‘yi o‘z g‘amu tashvishlarini unutib millat g‘ami, uning tashvishi bilan yashaydilar. Tariximizda yashab o‘tgan mana shunday shaxslardan biri Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatdir. U butun umri mobaynida o‘z xalqi hayotini ozod, erkin va farovon ko‘rish orzusi bilan yashadi.

Furqat yashagan davr og‘ir zamonlar bo‘lib, hali qanchadan-qancha istibdod zamonlari oldinda, mustamlakachilik zanjirlari esa qo‘l-oyoqlarni mustahkam tutib turar edi. Furqat mana shunday sharoitda o‘z xalqiga sodiq bo‘lib yashadi va ijod etdi. Bunga uning hozirgi avlodlarga qoldirgan o‘lmas adabiy merosi dalildir.

Ma‘lumki, XIX-asr ikkinchi yarmidan e‘tiboran Turkiston mustamlakaga aylantirildi, mamlakat o‘z erki va haq-huquqlaridan mahrum etildi. Natijada xalqimiz ikki yoqlama (ichki va tashqi) istibdod iskanjasida ezila boshladi. Mana shunday sharoitda millat va jamiyatning vijdoni sanalgan adabiyot namoyandalari ijodida bu istibdoddan qutulish to‘g‘risidagi g‘oyalar o‘z ifodasini topadi. Ular ilgari surayotgan g‘oyaga ko‘ra esa, istibdoddan qutilishning eng to‘g‘ri yo‘li bu - xalqni zamonaviy ilm-ma‘rifat bilan qurollantirish edi. Mana shu g‘oyani ilgari surishni boshlab bergan shoirlardan biri – Milliy o‘yg‘onish davri o‘zbek adabiyotining yirik vakili Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatdir.

Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat haqida gapirganda, uning ijodi turli davrlarda turlicha talqin etilganligiga to‘xtalib o‘tish zarur. Agar sobiq sho‘rolar

tuzumi davrida yaratilgan adabiyot darsliklariga qarasak, ularda Furqat go‘yo mustamlakachi xalq madaniyatini targ‘ib qilgan ijodkordek tasvirlanganiga guvoh bo‘lamiz. Bunday darsliklar mualliflari bunga misol qilib Furqatning 1889-1891 yillarda Toshkentda istiqomat qilgan davrida yozgan “Gimnaziya”, “Vistavka xususida”, “Ilm xosiyati”, “Nag‘ma bazmi xususida” singari asarlarini keltirishadi. Ularning talqinicha, guyo Furqat mana shu kabi asarlari bilan “ilg‘or rus madaniyati” targ‘ibotchisi bo‘lgan. Mustaqillik yillariga kelib esa ba‘zi adabiyotshunoslar tarafidan Furqat rusparast bo‘lgan fikr tarqatganlari ham rost. Bunday qarashlardan keyin yuqorida sanab o‘tilgan ma‘rifatparvarlik yo‘nalishidagi Furqat asarlarining mazmun-mohiyati bir oz bo‘lsa-da pastga urilgandek bo‘ldi. Aslidachi, aslida bu boradagi haqiqat nimadan iborat edi? Bu savolga javob berish uchun bir oz tarixga nazar tashlash lozim.

Ma‘lumki, XIX asrning ikkinchi yarmidan e‘tiboran Turkistonning rus mustamlakasiga aylantirilishi, ta‘bir joiz bo‘lsa, xalq boshiga tushgan “ko‘rgulik” bo‘lgan esa, endi millat vakillarining oldida bu balodan qutulish yo‘llarini izlab topish vazifasi turar edi. O‘z vaqtida bu borada har xil toifaga mansub kishilar tomonidan turlicha qarashlar ilgari surilgan. Mana shunday toifa insonlarning ba‘zilari mustamlakachilarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarish va xalqni g‘alayonga chorlashni taklif qilishgan bo‘lishsa, jamiyatni ziyoli qatlami bo‘lgan ma‘rifatparvarlar esa bu fikrga qo‘shilmadilar. Chunki ular taraqqiyotdan orqada qolgan xalqni zamonaviy armiya va qurol-aslahalarga ega bo‘lgan bosqinchilarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarishga chorlash xalqning o‘zi uchun o‘ta halokatli bo‘lishi mumkinligini yaxshi anglar edilar. Shuning uchun ham o‘sha davrda ular xalqni ongli ravishda bunday xatarga boshlashdan o‘zlarini tiyishgan. Buning o‘rniga esa ular ommani zamonaviy ilm-ma‘rifat va madaniyatni egallash yo‘li bilan mavjud balo-qazoga qarshi kurashishga chorladilar. Ular tanlagan bu yo‘l esa, eng to‘g‘ri va ulug‘ yo‘l edi.

Shu o‘rinda bir o‘xshatish qilish o‘rinli deb o‘ylayman. Bu o‘xshatish, zamonaviy tibbiyotdagi “dardning davosi o‘zi bilan” degan tushunchaga mos keladi. Unga ko‘ra, dardning davosini kasallikning ichidan axtarish kerak. Shunda davo kasallik ichidan topiladi va u o‘zlashtiriladi hamda mana shu o‘zlashtirilgan davo bemor odamga tatbiq qilingandagina kasallik chekinadi. Buni zamonaviy medisinada emlash yo‘li bilan davolash deyiladi. Medisinadagi ushbu qarashni ijtimoiy hodisalarga nisbatan ham qo‘llash mumkin. Binobarin, o‘z davrida milliy

uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti namoyandalari ham shu yoʻldan borib, xalq boshiga kelgan mustamlakachilik balosiga qarshi davoni baloning oʻz ichidan qidirishdi va topganlari shu boʻldiki, balo qarshisida qoʻl qovushtirib oʻtirmasdan mustamlakachilarning eng asosiy quroli boʻlgan zamonaviy ilm-maʼrifatni ularning oʻzidan oʻrganish va oʻzlashtirish lozim. Shundagina uzoq davom etadigan kurash jarayonida raqibga qarshi tura olish salohiyatiga ega boʻlish mumkin. Mana shu ulugʻ yoʻlni oʻz vaqtida birinchilardan boʻlib anglagan zot Zokirjon Xolmuhammad oʻgʻli Furqat edi. Keyinchalik esa uning bu yoʻlini jadid ziyolari yanada chuqurlashtirib davom ettirishdi. Shu yoʻl bilan Oʻzbekistonda XIX asr oxiri va XX-asr boshlarida zamonaviy ilm-fan va madaniyatni egallash ishlari boshlanib ketgan.

Biz bilamizki, Furqat 1889 yilda maʼlum sabablarga koʻra oʻz tugʻilib oʻsgan yurti Fargʻonadan Toshkentga koʻchib oʻtadi. U Toshkentdagi mashhur Koʻkaldosh madrasasidan hujra olib, shu erda 1891 yil may oyiga qadar yashab ijod etgan. U Toshkentda ekan mustamlakachi rus maʼmurlari tomonidan, asosan, evropa millatiga mansub aholi uchun tashkil etilgan klub, gazeta redaksiyasi, bosmaxona, teatr va ilmiy muassasalarni oʻz koʻzi bilan borib koʻrdi va ular toʻgʻrisidagi taassurotlarini bayon qilib “Gimnaziya”, “Ilm xosiyati”, “Teatr haqida manzuma”, “Nagʻma bazmi xususida”, “Gimnaziyaning akt majlisi”, “Vistavka xususida” singari asarlarni yaratdi. Bu mashhur sheʼrlarning hammasi uchun xos boʻlgan umumiy xususiyat shuki, ularda Furqat, birinchidan, taraqqiyotdan orqada qolishni qoralaydi, oʻtmishdagi mahalliy amaldorlar hisoblangan xon va beklarning chorasizliklarini tanqid qiladi, ikkinchidan esa, zamonaviy ilm-maʼrifatga, taraqqiyotga intilish zarurligini qayta-qayta taʼkidlaydi. Chunonchi, u “Gimnaziya” sheʼrida xalqni jaholat, nodonlik va asoratda saqlagan xonlar davrini afsus bilan tilga oladi:

Esizkim, bizni oʻtmish xonu beklar,
Kechib ishratda zoyeʼ subhu shomi.

Keturmay yoniga bir ahli donish,
Oʻziga xos etib necha avomi.

Chu ilmu fazl yoʻlini tutmadilar,
Qilibon tarbiyatda ehtiromi

Shuningdek, Furqat “Ilm xosiyati” deb nomlangan mashhur she’rida ham o‘zining ma’rifatparvarlik borasidagi qarashlarini yanada ravshanroq bayon etgan. U ushbu she’rida xalqning baxt-saodatga erishish yo‘lini zamonaviy ilm-fanni egallashda ko‘radi. U jamiyatdagi fojia hamda og‘ir va musibatli hayotning birdan-bir sababini nodonlik va jaholatda, deb biladi. Shuning uchun zo‘r ehtiros bilan xalq o‘rtasida ilm-ma’rifatni targ‘ib qilishga kirishadi. She’rni esa quyidagi ajoyib misralar bilan boshlaydi:

Deyin so‘z ilmning xosiyatidin,
Bayon aylab aning mohiyatidin.

Bu so‘zni go‘shi bor odam eshitsun,
O‘zida hushi bor odam eshitsun.

U ushbu she’rni davom ettirib, ilm-fan bir mash'al bo‘lib, insonning baxtu saodati yo‘lini yotib turishi kerakligi to‘g‘risidagi qarashni ilgari suradi:

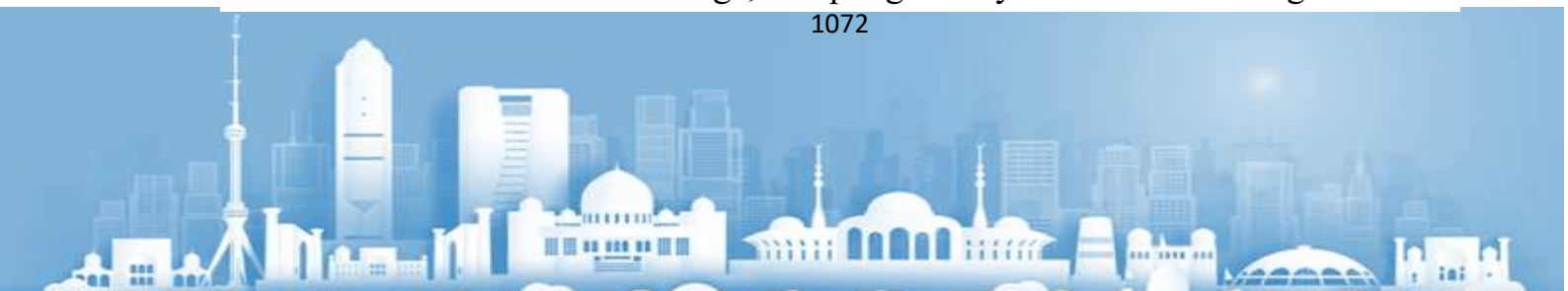
Kerak odamg‘a qilg‘ay ilm hosil,
Jahondin o‘tmagay to mahz johil.

Jahon bastu kushodi ilm birla,
Nadir dilning murodi ilm birla.

Ko‘ngillarning sururi ilmdandur,
Ko‘rar ko‘zlarning nuri ilmdandur.

Kerak har ilmdin bo‘lmoq xabardor,
Bo‘lar har qaysi o‘z vaqtida darkor.

“Nag‘ma bazmi xususida” deb nomlangan she’rida esa Furqat Toshkent teatrida qo‘yilgan konsertdan olgan taassurotlarini o‘z ruhiy kechinmalari vositasida bayon etgan. U bu she’rda konsert tamoshosida bo‘lib, evropacha musiqadan olgan taassurotlarini o‘z vatandoshlariga, xalqning asosiy she’r tizimi bo‘lgan aruzda

ifodalab bergan. Asarda u evropacha musiqaning sharq musiqasidan farqliligi haqida shunday soʻzlarni bayon etgan:

Ekandur nagʻmai Rusiya digar,
Aning asbobi ham gʻayri mukarrar.

Mugʻanniy aylasa gar nagʻma ogʻoz,
Chiqar har qaysidin bir boshqa ovoz.

Eshitmoqqa hama xomush ulurlar,
Basi lazzat topib behush ulurlar.

Shunday qilib, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yurtimizga kirib kelgan va keyinchalik Oʻzbekiston uchun ham xos boʻlib ketgan evropacha konsert tamosholarini Furqat oʻsha paytda yaxshi qarshi olgan va millatdoshlarimiz tomonidan bu yangilik ham oʻzlashtirilishi tarafdori boʻlgan edi. Uning oʻzi bu haqda asar yakunida shu soʻzlarni aytadi:

Ayo Furqat, quloq sol zabt etib hush,
Ki shoyad naslimiz solgʻay debon goʻsh.

Furqat, shuningdek, 1890 yil sentyabr oyida yozilgan “Vistavka xususida” nomli sheʼrida ham Toshkentda tashkil qilingan vistavkadan olgan taassurotini bayon qilgan. Vistavkada Furqat diqqatini jalb qilgan narsa u erda qoʻyilgan texnika yangiliklari edi. Bu sheʼrda ham Furqat ilm-fanni madh etadi, ilm-fan tufayli yaratilgan yangiliklarni, turli-tuman mashinalarni zoʻr maroq bilan tasvirlaydi. Furqat taxta kesuvchi mashinaning kishi mehnatini osonlashtirishdagi ahamiyati haqida quyidagilarni yozadi:

Yana najjor ishin oson qilurgʻa,
Boʻlib mashinalar taxta tilurgʻa.

Bir odamdin boʻlak odam kerakmas,
Tilurgʻa arra, usta ham kerakmas.

Tilur ko‘p taxtalarni soat o‘tmay,
Nechuk soatdinkim, fursat o‘tmay.

Furqatning mana shunday ma‘rifatparvarlik va taraqqiyparvarlik g‘oyalarini tarannum etuvchi asarlari haqida yana ko‘p gapirish mumkin. Lekin bir maqola doirasida buning hammasini aytish imkoni yo‘q. Shuning uchun ham bu haqdagi fikr-mulohazalarimizni shu joyda to‘xtatib, ikkinchi bir asosiy masala, ya‘ni Furqatning Vatanni tark etishi sabablariga qisqacha to‘xtalib o‘tmoqchimiz.

Furqat Farg‘onadalik paytida ham, Toshkentdaligida ham mustamlakachi rus ma‘murlari va ularga xizmat qiluvchi mahalliy amaldorlar tarafidan ta‘qib va tazyiqlarga duchor etildi. Bunday ta‘qiblar goh oshkora, goh zimdan bo‘lar edi. Ta‘qibchilar, shoirni, asosan, haq so‘zlarni aytgani hamda ilm-fan va ma‘rifatparvarlikni targ‘ib qiluvchi aasrlar yozgani uchun yomon ko‘rar edilar. Chunki ularning asosiy maqsadlari bu xalqni ma‘rifatsizlikda ushlab va uni shu orqali ko‘proq asoratga solish edi.

Mana shunday muttasil ta‘qiblar jonidan o‘tgan Furqat 1891 yil may oyida Toshkentdan Samarqandga keladi. U Samarqandda ozroq turganidan keyin u erdan Ozarbayjonning Boku shahriga yo‘l oladi. Bokudan esa Turkiyaning Istanbul shahriga boradi. Furqat 1991 yilning kuz va qish oylarini Istanbulda o‘tkazib, 1992 yilning bahorida Arabistonga yo‘l oladi. Arabistonda ikki oycha bo‘lganidan keyin u erdan Misr va Bolgariya orqali Yunonistonga keladi. Furqat 1992 yilning ko‘z oylarida yana Arabistonga qaytadi. U erdan esa Hindistonga qarab yo‘l oladi. Hindistonda 1893 yil boshlarigacha bo‘lgan Furqat, u erning Kuhisandib, Kashmir, Bombay degan shaharlarida bo‘ladi.

Furqat 1893 yilning boshlarida Hindistondan Tibet orqali Xitoyning Xutan shahriga keladi va u erda bir muddat yashaganidan keyin Yorkent shahriga o‘tadi hamda umrining so‘ngigacha shu erda yashab qoladi.

Furqatning Yorkentga kelishidan maqsadi u erdan o‘z Vatani Farg‘onaga qaytish edi. Lekin shoirning qaytishiga qarshi bo‘lganlar uning yurtiga qaytmasligi choralarini ko‘rishadi. Shunday qilib Furqat umrining so‘nggi 18 yilini yot elda yashab, o‘sha erda vafot etishiga to‘g‘ri keldi.

Furqat yot ellarda yurar ekan, bir daqiqa bo‘lsin Vatanini unutmadi. O‘sha yurtlarda Vatan sog‘inchiga bag‘ishlab o‘tli g‘azallar va manzumalar yaratdi.

Furqatning bunday asarlari esa adabiyotimiz tarixida vatan mavzusini tarannum etuvchi eng haroratli asarlar bo‘lib qoldi. U Hindistonning Kashmir shahrida kashmirlik go‘zalga bag‘ishlab yozgan mashhur “Kashmirda” nomli she‘ri so‘nggida shunday yozadi:

Aydi: “Ey, bechora qilding, na uchun tarki Vatan”,
Men dedim: “G‘urbatda Furqat, bor ekan taqdirda”.

Furqat Yorkentda ekanida ham tug‘ilib o‘sgan vatani Farg‘onada qolgan yoru birodarlari bilan noma janrida yozilgan maktublari orqali bog‘lanib turgan. Uning bunday manzumalari ham o‘zbek adabiyotida noma janrida yaratilgan eng go‘zal namunalar bo‘lib qolgan. Mana shunday Yorkentdan yurtdoshlariga yo‘llagan nomalaridan birida shunday o‘tli satrlar bor:

Vatanning ishtiyoqin tortaram g‘urbat g‘ami birlan,
Turib erdim qutulmay g‘ussau ranju inolardin.

Xalqimizda “Yuk ko‘targan yuzaga chiqar” yoxud “Yuk ko‘targanning yuzi yorug‘” degan maqol bor. Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat ham xalq g‘amu tashvishida ijod qilgan, binobarin, yuk ko‘targan, ko‘targanda ham haqiqat yukini ko‘targan xalqimizning asl farzandidir. Bugungi kunda shoirning o‘z yurtidagi Adiblar xiyoboni deb nomlangan go‘zal bir oshiyonda haykalining qad rostlashi adib siymosining yana bir bor “yuzaga chiqqanligi” va “yuzining yorug‘” ekanligi ramzidir.

Adabiyotlar:

1. Furqat (1859-1909). Abdurashid Abdug‘afurov, Begali Qosimov. <https://ziyouz.uz/uzbek-sheriyati/uzbek-mumtoz-sheriyati/furqat/> 2017.
2. Ibrohim Haqqul. O‘lmas ohanglar. <https://kh.davron.uz/kutubxona/uzbek/ibrohim-haqqul-olmas-ohanglar-furqat> haqida. Html. 2014.
3. O‘zbek adabiyoti tarixi. “O‘qituvchi” nashriyoti. Toshkent, 1974. 384 b.
4. Furqat. <http://e-adabiyot.uz/uzbek/mumoz/1194-kitob.html>. 2018.